

ПЕЧАТІ ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ІМЕНІ БАТЬКА МАХНА

Історія партизансько-повстанського руху в Україні 1917 – 1921 рр. під керівництвом Нестора Махна все ще залишається не вивченою в повному обсязі. Якщо за СРСР ця тема досліджувалась лише у чітко регламентованих дозволах параметрах, то зараз, хоча історики й досягли певних успіхів, чимало напрямків цієї теми залишаються недостатньо висвітленими. Саме тому, наприклад, військова організація руху досі визначається за радянською історіографією як «Револьюційна повстанська армія України». Тоді як документальні джерела свідчать про назву «Партизансько-Повстанська Українська Армія імені Батько Махно».

Створення та діяльність Української Армії імені Батька Махна під командуванням самого Нестора Махна є унікальним явищем в історії українських визвольних змагань взагалі й України початку ХХ ст. зокрема. Адже за, нехай дещо і перебільшеними, даними начальника штабу цієї армії В. Ф. Білаша, восени 1919 р. вона мала чотири корпуси, які в свою чергу склалися з піхотних і кінних полків. 1-й Донецький корпус мав 15 500 багнетів, 3 650 шабель, 16 гармат і 144 кулемети; 2-й Азовський – 21 000 багнетів, 385 шабель, 16 гармат і 176 кулеметів; 3-й Катеринославський – 29 000 багнетів, 5 100 шабель, 34 гармати і 266 кулеметів; 4-й Кримський – 17 500 багнетів, 7 500 шабель, 18 гармат і 154 кулемети. У резерві штабу армії Махна знаходилися: кулеметний полк (700 кулеметів), бригада кавалерії (3 000 шабель), обозні війська, трудові полки, комендантські роти і ескадрони загальною чисельністю 20 000 чоловік. Всього армія мала 103 тис. багнетів, 20 тис. шабель, 1 435 кулеметів, 84 гармати [1]. І ця потужна військова організація протягом кількох років мала величезний вплив на розвиток багатьох подій в Україні.

Однією з головних причин недостатнього вивчення історії Партизансько-Повстанської Української Армії імені Батька Махна є відсутність комплексного підходу і, зокрема, слабке вивчення джерел. Метою цієї роботи є спроба автора звернути увагу науковців на необхідність пошуку та дослідження сфрагістичних джерел із зазначеної теми, представлених як печатками-матрицями так і печатками-відбитками на документах.

Перші печатки-матриці партизансько-повстанських загонів на Запоріжжі у 1918 – 1919 рр. виготовлялись із підручних матеріалів. Про це свідчить печатка-матриця, яка походить із с. Ново-Іванівка і зберігається в колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею з 1973 р. Вона виготовлена із російської мідної монети номіналом у 5 копійок. Монету викарбовано на Катеринбурзькому монет-

ному дворі у 1768 — 1779 рр. На реверсі монети зображений герб Росії у вигляді двоголового орла. На затертому аверсі у дзеркальному вигляді вирізана печатка із текстами. По зовнішньому краю її площини між двома лініями по колу розташований напис російською мовою — «Н.НИКОЛАЕВ • ВОЕННО.РЫВОЛЮЦІО. ПАРТИЗАНС.». В кінці напису літеру «С» вирізано у перевернутому вигляді. В центрі горизонтально у два рядки вміщено напис: «ПОЛЕВОЙ ШТАБЪ». При цьому літери у слові «ШТАБЪ» значно більші ніж у слові «ПОЛЕВОЙ». Всі літери у написах відрізняються одна від одної у дрібних деталях. Це свідчить про те, що написи на печаті зроблені майстром вручну із використанням відповідного інструменту для цього — штихеля (рис. 1). Без скорочень і разом весь текст на печаті читається як «НОВОНИКОЛАЕВСКИЙ ВОЕННО-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПАРТИЗАНСКИЙ ПОЛЕВОЙ ШТАБЪ». В центрі печатки між двома словами зроблений отвір. У верхній частині він має конічне заглиблення під конічну ж головку потайного гвинта для з'єднання цієї частини печатки з ручкою, яка відсутня.

Вперше цю печатку було видано у науково-популярній ілюстрованій енциклопедії «Запорізька область: Природа. Історія. Архітектура» у 2004 р. [2, с. 185]. Пізніше енциклопедія перевидавалась ще чотири рази у 2005 — 2009 рр., загальним накладом більш ніж 5 000 примірників [3]. Завдячуючи цьому інформація про унікальну печатку стала добре відомою у середовищі істориків, музейників та краєзнавців.

Наступною із подібних печаток-матриць часів існування партизансько-повстанських загонів на Запоріжжі стала печатка, придбана Музеєм історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих у 2009 р. Її знайшли у старій сільській хаті на Миколаївщині. Ця печатка дивним чином нагадує описану вище печатку із Запорізького краєзнавчого музею. Відрізняє її лише те, що вирізана вона на круглій металевій пластинці, до якої замість ручки закріпили сталевий барабан револьвера системи «Наган». По зовнішньому краю печатки між двома лініями по колу розташований напис російською мовою — «Г. ПОЛЕ • ВОЕННО. РЫВОЛЮЦІО.ПАРТИЗАНС.» (рис. 2). На відміну від описаної вище печатки напис по колу починається не знизу, а згори. У центрі горизонтально в два рядки вміщено напис: «ПОЛЕВОЙ ШТАБЪ». Як і на попередній печаті літери в слові «ШТАБЪ» значно більші, ніж в інших словах напису [4, сс. 54 — 57]. Без скорочень і разом весь текст на печаті читається у сучасному правописі як «ГУЛЯЙПОЛЕ ВОЕННО-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПАРТИЗАНСКИЙ ПОЛЕВОЙ ШТАБЪ».

У сфрагістичній колекції Музею історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих також зберігається печатка-матриця одного з полків Партизансько-

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Повстанської Української Армії імені Батька Махна. Вона виготовлена із заліза і має круглу форму. На ній дзеркально вирізаний текст російською мовою. По зовнішньому краю її площини між двома лініями по колу розташований напис — «КАЗНАЧЕЙ 1-ГО СТАЛЬНОГО КАВАЛ • ПОЛКА». У цьому написі всі перші літери слів і цифра «1» виконані збільшеними. В нижній частині напис розділений знаком у вигляді шестипроменевої зірки. У центрі горизонтально в три рядки вміщено напис: «ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО». При цьому всі перші літери у словах цього напису збільшені (рис. 3) [5, с. 45]. Весь текст на цій печаті читається як «КАЗНАЧЕЙ 1-ГО СТАЛЬНОГО КАВАЛЕРИЙСКОГО ПОЛКА ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО».

Вірогідність нових знахідок печаток махновської армії залишається доволі високою. Так, у жовтні 2010 р. вінницька газета «33-й канал» опублікувала лист читача про випадкову знахідку мідної печатки часів армії «імені батька Махна». У листі дописувач повідомляв, що коли він «у 1985 році був у відрядженні в селі Іванівці Барського району Вінницької області, зайшов у сільську раду, щоб поставити штамп у відрядній посвідці. Сільський голова розповів мені цікаву історію. Місцева дітлашня гралася в землі і випадково вирила шматок заліза, схожий на цибулинку. Помили і принесли сільському голові. Той також доклав зусиль аби відчистити знахідку і був вражений її написом. На печатці старослов'янською мовою було написано «Краснознаменный полк имени батька Махна». Сільський голова сховав печатку у сейф. А коли наступного дня до нього прийшли чоловіки, аби взяти дозвіл на вилов риби, він поставив штамп цією печаткою. Одному, другому, а наступного дня до голови з перевіркою завітав дільничний міліціонер. Спочатку питав про «химині кури», а потім прямо в лоб: «Хочу в тебе рибу половити. Дай мені дозвіл зі штампом». Довелося признатися про історичну цінність. Конфіскували Махновську печатку і вивезли у невідомому напрямку» [6]. На жаль, подальша доля цієї знахідки поки невідома.

На початку листопада 2013 р., саме у 125-ті роковини народження Нестора Махна, у селі Кінські Роздори Пологівського району Запорізької області було знайдено ще одну печатку-матрицю Партизансько-Повстанської Української Армії. Відбулося це випадково під час прибирання господарями опалого листя у саду на власному обійсті [7]. Знахідка потрапила до приватної колекції. Знайдена у Кінських Роздорах печатка відлита з бронзи і оброблена на токарному верстаті. Внизу печатка має форму потовщеного диску діаметром 3,5 см. Вгору він переходить до невисокої складної циліндричної ніжки. Знизу печатка прикрашена поглибленим перетином, а вгорі і внизу її циліндрична частина оздоблена двома виступами. Виступ на верхній частині ніжки має гурт прикрашений косими лініями. У верхній частині ніжка має отвір для кріплення дерев'яної ручки. Загальна висота печатки-матриці становить 4,7 см.

На робочій частині печатки дзеркально вирізані тексти російською мовою. По зовнішньому краю її площини між двома лініями по колу розташований напис — «ХИТРИЙ БОЕВОЙ ПОЛК ПОВСТАН УКР. АРМИИ». Цей напис виконаний літерами однакового розміру. В нижній частині напис розділений ромбовидним знаком, який складається із чотирьох стрілоподібних елементів. У центрі горизонтально в три рядки симетрично вміщено напис: «ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО» (рис. 4). В ньому всі три слова виконані літерами різного розміру, при цьому літери у слові «БАТЬКО» найбільші. Весь текст без скорочень і разом читається як «ХИТРИЙ БОЕВОЙ ПОЛК ПОВСТАНЧЕСКОЙ УКРАИНСКОЙ АРМИИ ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО».

Рис. 4

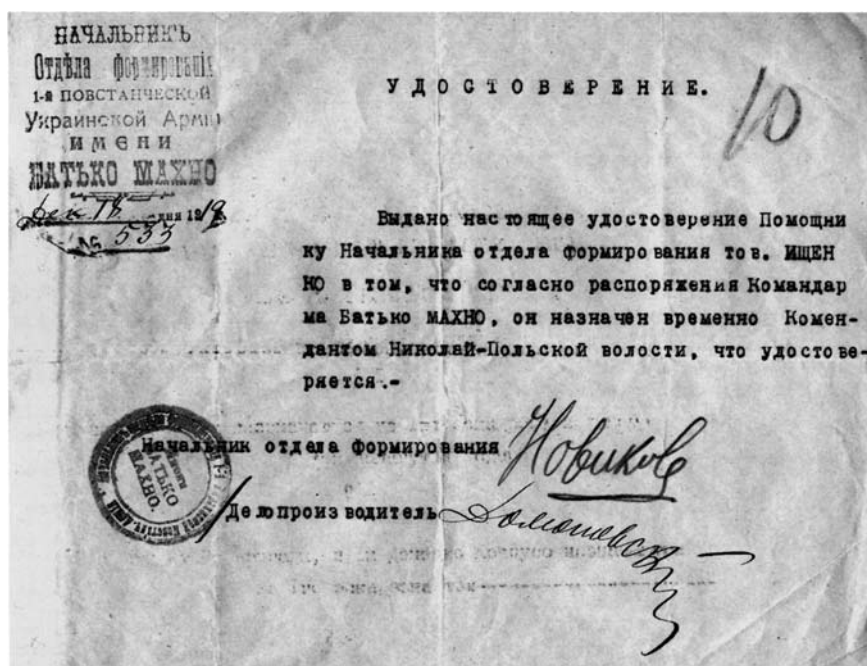

Рис. 5

Зазначимо, що автору не вдалося знайти жодного документа з відбитками описаних або подібних печаток виготовлених з металу. Пізніше печатки Партизансько-Повстанської Української Армії імені Батька Махна виготовлялись головним чином з гуми.* Про це свідчать відбитки таких печаток і штампів на документах махновської армії, які зберігаються в різних архівах. Фотографії деяких документів були опубліковані на сторінках виданої в Москві 2006 р. збірки «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921 гг.: Документы и материалы» [8]. У ній вперше і у великій кількості видані документи з Російського державного військового архіву (РДВА), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), Центрального архіву Федеральної служби безпеки РФ (ЦА ФСБ), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), Державного архіву Запорізької області (ДАЗО). На жаль, більшість документів, наведених у збірці, видані не в академічному науково-

* Автор висловлює щирю подяку к. і. н., доценту кафедри українознавства ЗНТУ В. М. Чопу за надані консультації.

му вигляді, тобто їх первинному документальному вигляді, а науково-популярно. Декілька документів подані у вигляді фотокопій, що дозволяє дослідити їх сфрагістичну складову.

Таким є російськомовне «Удостоверение», видане 18 грудня 1919 р. за № 533 помічникові Начальника відділу формування Іщенко у тому, що «согласно распоряжения Командарма Батько Махно, он назначен временно Комендантом Николай-Польской волости». Підписи начальника відділу формування Новикова та діловода Домоновського на документі скріплені відбитком круглої печатки. По зовнішньому краю її площини між двома лініями по колу розташований напис — «НАЧАЛЬНИКЪ ОТДѢЛА ФОРМИРОВАНИЯ 1-Й УКРАИНСКОЙ ПОВСТАНЧ. АРМИИ *». Цей

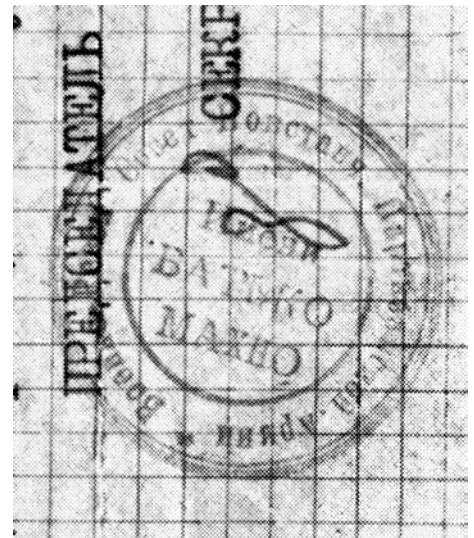

Рис. 6

напис виконаний літерами однакового розміру. В нижній частині напис розділено типографською шестипроменевою зірочкою. У центрі печатки горизонтально у три рядки симетрично вміщено напис: «Имени БАТЬКО МАХНО». У ньому літери у слові «Имени» вирізані маленькими, а перша літера «И» — великою. Наступні слова «БАТЬКО МАХНО» вирізані найбільшими на печатці (рис. 5).

Цікаво, що напис на штампі, розташованому у лівому верхньому кутку документа, дещо відрізняється від напису на печатці. Окрім відсутності скорочень характерних для печаток, у тексті «НАЧАЛЬНИКЪ ОТДЕЛА ФОРМИРОВАНИЯ 1-Й ПОВСТАНЧЕСКОЙ УКРАИНСКОЙ АРМИИ ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО» слово «УКРАИНСКОЙ» вміщено перед словом «ПОВСТАНЧЕСКОЙ» [8, с. 1006].

Ще одна печатка Армії імені батька Махна виявлена на «Мандаті» за № 194, виданому 28 листопада 1919 р. у м. Катеринославі [8, с. 1005]. На ньому підписи Голови та Секретаря Військово-Революційної Ради Повстанської Партизанської Армії імені Батька Махна скріплені відбитком круглої печатки подібної до описаної вище. На відміну від відбитка печатки на «Посвідченні» напис по колу виконаний маленькими літерами, а кожне слово починається з великої літери. Напис російською мовою «Военно Революц. Совет Повстан. Партизанской Армии *» вирізано на гумі по зовнішньому краю печатки між двома лініями по колу. В нижній частині напис розділено типографською шестипроменевою зірочкою. У центрі печатки горизонтально у три рядки вміщено напис: «Имени БАТЬКО МАХНО». Він виконаний подібно напису на відбитку печатки на «Посвідченні» (рис. 6).

Вивчені сфрагістичні пам'ятки партизансько-повстанського руху під проводом Нестора Махна дозволяють зробити деякі попередні висновки щодо розвитку справи виготовлення та використання такої важливої складової військового діловодства як печатка. Справа виготовлення печаток-матриць цього руху пройшла шлях загальний для всіх подібних рухів доби визвольних змагань в Україні початку ХХ ст. Тобто, на початковому його етапі — від використання для їх створення допоміжних матеріалів та залучення до виготовлення місцевих умільців, майстрів-аматорів. На завершальному — використання найсучасніших на той час технологій, виготовлення гумових печаток-матриць за участі професійних граверів. Простежується тривалість у текстах написів та композиціях печаток на протязі всього періоду їх використання. Ця подібність у загальних рисах відбитків

печаток Повстанської Партизанської Армії імені Батька Махна на архівних документах кінця осені — початку зими 1919 р. дозволяють припустити, що матриці печаток виготовлялися одночасно і одними тими ж майстрами-граверами.

Бібліографія

1. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно : Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. — К. : Проза, 1993. — 592 с.
2. Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія. Історія / [Л. М. Архіпова, О. І. Красюк, Г. І. Шаповалов]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2004. — С. 101 — 235.
3. Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія в двох книгах. Історія / [Л. М. Архіпова, О. І. Красюк, З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка, Г. І. Шаповалов]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2009. — С. 91 — 223; Шаповалов Г. Запорожский областной краеведческий музей / Г. Шаповалов // Антиквар. — 2013. — № 5. — С. 64 — 65.
4. Шереметьєв О. Печатка Гуляйпільського воєнно-революційного партизанського польового штабу Повстанської армії імені батька Махна / О. Шереметьєв // Український військовий музей. — 2009. — № 1. — С. 54 — 57; Шереметьєв О. Печатка Гуляйпільського воєнно-революційного партизанського польового штабу Повстанської армії імені батька Махна / О. Шереметьєв // Військова символіка держави : основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). — К., 2009. — С. 32 — 40; Васильєва Т. След гуляйпольского револьверного барабана. Печать Нестора Махно / Т. Васильєва // Антиквар. — 2010. — № 11. — С. 90 — 95.
5. Тинченко Я. Украинские печати : от древнекиевских до современных / Я. Тинченко // Антиквар. — 2013. — № 5. — С. 36 — 46.
6. Поліщук Л. Знайшли печатку полку імені батька Махна у Барському районі / Л. Поліщук // «33-й канал». — Вінниця, 2010. — 20 жовтня, № 43.
7. Харченко В. У Кінських Роздорах знайдена махновська печатка (Краєзнавча сенсація) / В. Харченко // Пологівські вісті. — 2013. — 12 грудня.
8. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 — 1921 : Документы и материалы / [под ред. В. Данилова и Т. Шанина]. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 1014 с.

Шаповалов Г. И.

Печати Партизанско-Повстанческой Украинской Армии имени Батко Махно

В статье дается обзор четырех воинских печатей-матриц Партизанско-Повстанческой Украинской Армии имени Батко Махно. Датируемые 1918 — 1919 гг. они найдены в Украине в последнее время. Описаны также два оттиска печатей Армии Махно выявленные на документах ноября — декабря 1919 г. Сделан вывод о наличии общих черт в характеристике композиций печатей-матриц и оттисков печатей на архивных документах.

Shapovalov G. I.

Seals of the Partisan-Insurgent Ukrainian Army in the name of Batko Makhno

This article is focused on four war seal matrices of the Partisan-Insurgent Ukrainian Army in the name of Batko Makhno. Dating back to 1918 — 1919 the seals were discovered not so long ago. Two seal impressions found on the documents of november — december 1919 are described in the article as well. The conclusion is made that there are common features in the characteristics of the composition of the seal matrices and impressions on the archive documents.